

ПРОФ. ОЛЕКСАНДЕР ФЕДОРОВСЬКИЙ.

МАЙДАНИ ХАРКІВЩИНИ ТА МАЙДАНОВІ ТЕОРИЇ.

I.

Сумежні з могилами, але незрівняно рідші, хоч і досить численні за Харківщиною, пам'ятки, що Ім в археології надають ім'я майданів, являють собою земляні споруди різноманітної, часом дуже складної форми.

В найпростішому вигляді майдан—це кільчатий вал, що має в середині лійкувату заглибину, яка досягає приблизно поверхні окружної землі, іноді й нижча від неї. Кільчатий вал розриваний проходом, від якого наперед і на боки відходять звичайно дугувато зігнуті низькі та довгі валки.

Ці вали, так звані «вуса», надають усім споруді велими своєрідного вигляду, що його вдатно порівнювати з павуком або крабом.

Описана найпростіша форма може стати значно складнішою. Іноді осередкову лійку супроводить додаткова — на місці кільчаторого валу. Іноді число розривів валу, «виходів» буває два, три й більше, і, в такому разі, проти кожного виходу містяться вуса, що також своїм напрямком, розміром, формою й числом являють багато варіантів.

На Слобожанщині майдани трапляються скрізь. В археологічній літературі маємо вказівки щось на 60 майданів. Пільно студіючи трьохверстову військово-топографічну карту, можемо нарахувати на ній не менше, як 125 безсумнівних майданів, але на величезну більшість їх літературних вказівок немає. Нам відомі щось із 30 майданів, не зазначеніх ні в першому, ні в другому джерелі. Отже, загальна кількість майданів Харківщини, поки що з'ясованих, вже перебільшує 200. Требагадати, що це число ще доведеться значно збільшити, хоч в останньому рахунку число майданів на Слобожанщині не повинно бути надто великим і визначиться, можливо, чотирма-п'ятьма сотнями.

Отже, треба вважати, що поширення майданів охоплює цілу Харківщину, при чому не можна не звернути уваги на те, що в східніх та південних частинах губернії майдани незрівняно численніші, ніж у західніх та північних. Хоч і не усунено можливості, що це залежить від неповності нашого знання, проте ми охоче припускаємо, що степові частини губернії дійсно багаті на майдани від лісових, як це зазначалося й для деяких інших частин України.

Майдани Слобожанщини, як і скрізь, пристосовано переважно до районів, багатих на могили. Тут іноді здібаємо їх декілька штук поспіль хоч ніколи, очевидччики, вони не утворюють особливо щільних груп і звичайно розкидані трохи oddаля один від одного, часто перемежовуються із могилами.

За виняток бувають дрібні майдани, які трапляються іноді сполученими по два-три вкупні.

II.

З місцевостей, багатих на майдани, на Харківщині зазначимо декілька. На Валківщині майдани дуже численні в околицях сіл Старого і Нового Мерчика.

Так, за півверстї на півден від Старого Мерчика, у пасмі могил на плато, є три майдани. Один з них невизначеної форми, два інших типової серпуватої з розтворами на Північний Захід. За 1 км. од села, в тому самому напрямку, є один на плато над балкою Камінною—серпуватий з розтворами на Північний Схід. За 3 км. на Півден від села на вододілі між балками Камінною й Кидовою — три майдани форми серпа, з розтворами на Північний Схід, Півн.-Півн. Схід та Схід; останній має назву Могила Старий Мерчик.

За 6 км. на Півд. Захід від Старого Мерчика та за 3 км. на Півден від Добропілля, на найвищому пункті вододілу поміж двома балками, в групі могил три майдани. Перший серпуватий, розтвором на Півн. Схід, другий малий невизначений, третій дуже великий, неправильно розгалуженої форми.

За 2 км. на Північ від Нового Мерчика, на вододілі, при великій дірозві, величезний майдан складної розгалуженої форми, що має назву цього села. За пів км. від нього на Захід, при дорозі на Олександровку, маленький майдан, відкритий на Північний Схід.

За 3 км. від села на Півд. Захід, ліворуч від тої самої дороги, майдан з вусами, розтвором на Північ. Ще на 2 км. далі, теж ліворуч від дороги, такий самий майдан, відкритий на Півн.-Схід¹⁾. У Куп'янському повіті надзвичайно багатий на могили район за течією р. Красної, достатково також на майдани. (Т. I, рис. 1). Вони здібаються за 1 км на Півн. Схід від с. Гаїчарівки, за 4 км. на Півн. Схід від Сватової Лучки—три майдани, за 1 км. на Схід—два майдани, за 2 км. на Півд. Схід—ще один майдан.

Навколо с. Міловатки, на Північ за 1 км., на Півд. Схід за 3 верстви, на Захід за 2 верстви—по одному,—всі, видимо, з виходами на Північ; на Півн. Захід від слободи за 3 верстви Могила Довга, очевидччики, також майдан подовженої форми.

¹⁾ Военно-топографическая карта. Ряд. XXIII, арк. 14.

В околицях с. Борової: на Північ за 1 км.—2 майдани, відкриті на Півн. Схід; на Північ за 3 і 4 км. по одному, відкриті на Північ; на Півн. Схід за 2 км. ще один, що одкривається на Півн.-Півн. Схід¹⁾.

По р. Айдару надзвичайно достаткує на майдані район слобід Танюшівки (Березової) й Білолуцької, Старобільської округи. За 4, 5 і 7 км. на Півд.-Сх.-Схід від Танюшівки є по майдану; останній має ім'я Майдан Перший. За 6 км. на Півд.-Схід від Танюшівки й за 4 на Півн.-Півд.-Захід від Білолуцької сім майданів на віддалі меншій, ніж 1 км. Усі ці майдани значних розмірів і відкриваються на Північ з невеликими іноді збоченнями на Захід і Схід. За 3 км. на Північ ще один великий майдан із розтворм на Півн.-Захід. За 6 км. на Схід від Білолуцької — один, що відкривається на Північний Схід. За 3 км. на Півд.-Схід — один майдан та ще три в ряд з виходами на Півн.-Схід. За 3^{1/2}, й 4 км. на Півд.-Схід ще по одному — виходами на Північ. Разом у цьому районі зазначено 18 великих майданів на площі, не більшій, ніж 10 верстов упрогін²⁾.

Далі на Південь Айдаром, на Схід від с. Булавиновки, Старобільського повіту, за 3^{1/2} км. один майдан і за 1 км. ще два; за 3 км. на Півн.-Схід від с. Лиман—два майдани й за 1 км. на Захід—два великі вкупні, розтворами на Півн.-Схід і Північ, і далі на Північ ще один малій, відкритий на Півн.-Півн.-Захід³⁾.

Річкою Білою за 5 км. на Півн. Схід від хут. Луб'янки — два майдани, за 3 км. ще два. Три перші відкриваються на Північ, останній на Півн.-Схід. За 3 км. на Півд.-Схід від Луб'янки — один, відкритий на Півн.-Захід. За 3 км. на Півд.-Схід від с. Нещеретової два малі поруч, і за 5 км. на Півд.-Захід два великі, один з назвою Мотила Розкопана, відкриті на Північ. Усі ці майдани входять до складу більш-менш значних могильних груп⁴⁾.

Що-до планів, за якими будовано майдани Слобожанщини, то, як було вже згадано, у них немає жодноїсталості. Для прикладу ми наводимо плани майданової групи близько с. Олександровки, ран. Валківського повіту. (Рис. 2—7). З них можна бачити, що в одній і тій самій місцевості зовсім нема виробленого плану майдану. Розмір центрального кільца, його височінн, форма лійки, число, напрям, височінн і довжина пусків цілком несталі. Напрям, навіть кількість виходів міняються.

III.

Майдани Харківщини загальному дослідженю не підлягали, з них науково розкопано чотири: один біля с. Покровського, у Валківському

¹⁾ Военно-топографическая карта. Ряд. XXIV, арк. 16.

²⁾ Военно-топографическая карта. Ряд. XXIII, арк. 17.

³⁾ Военно-топографическая карта. Ряд. XXIV, арк. 17.

⁴⁾ Ibid.

пов., що не дав наслідків¹⁾, два біля х. Настенькина, в одному з яких відкрито бронзову застібку, в другому бронзові тригранні плошки зі стрілами числом 6²⁾), нарешті, один майдан біля с. Райського, Ізюмського повіту, що за нього мова буде далі.

Велика кількість майданів на Слобожанщині та відсутність загальнопоширеного їх пояснення примушують зупинитися докладно на питанні про походження й значення усієї тієї групи пам'яток.

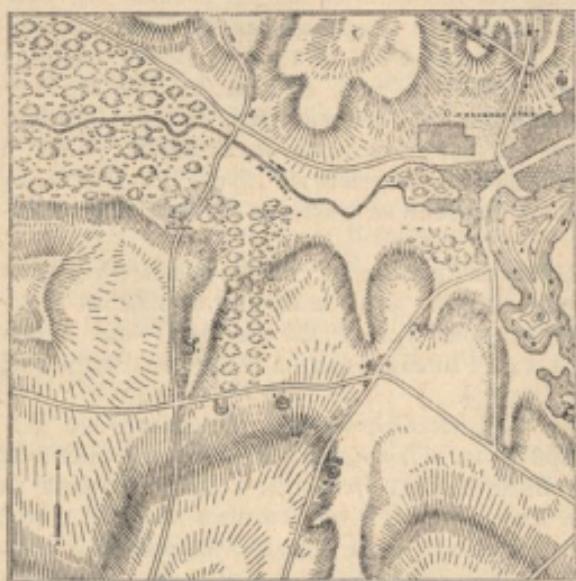

Рис. 2. План розташування шестиох майданів біля села Олександрівки, Валківського р. Харківської окр.

знайдено також чотири стрілки.

Д. І. Багалій прийшов до висновку, що майдан є розкопана могила або могила, що стоїть з ним у звязку, могла бути насипаною з землі, викопаною під час його розкопування³⁾.

Майдан у другій групі могил дав лише бронзову застібку.

В. Є. Данилевич розкопав один майдан біля х. Покровського, району Валківського повіту. Насип до рівня землі складався з чорноземлі з дрібними мішшками ясної глини; від рівня починалася чиста чорноземля.

¹⁾ В. Е. Данилевич, в Труд. Харьк. Ком. по устр. XIII Арх. Съезда. Харьк. 1905 ст. XXIV.

²⁾ Д. И. Багалей. Труды XIII Арх. Съезда в Екатеринославе, т. I, ст. 370, 374.

³⁾ Д. И. Багалей. Раскопки курганов в Валковском и Богодуховском уездах Харьковской губ. летом 1903 г. Труды XIII Археологического Съезда, т. I, М. 1905 ст. 370, 374.

Д. І. Багалій розкопав два майданів, що містяться у групі могил біля х. Настенькина, Богодухівського повіту. У ямі й кільчастому насипі майдану нічого не було знайдено. Могилу ж при майдані, в протилежність усім останнім з тієї самої групи, складено з сирої липової й твердої глею. Тут знайдені дві бронзові скіпські стрілки, шматочки перегнілого дріева й дрібні кісточки. На глибині 1 метру почався шар чорнуватої землі,

У південно-східній частині насилу та на дні майданової лійки в підгрунті знайдено два кістяки, випростані на спині, головою на Півн.-Захід. У насилу майданового крила знайдено проверсток попелу, від 1 до 4 см. завтовшки¹⁾.

IV.

Площа поширення майданів досить обмежена. Вона має вигляд широкої суцільної смуги, що захоплює значну частину України, власне Поділля, Київщину, північну частину Херсонщини, Полтавщину, частину Чернігівщини, Харківщину, Катеринославщину, Вороніжчину й північну частину кол. Області Війська Донського. Нечисленні майдани знайдено на Волині.

Поза межами цієї просторони вони невідомі.

Взагалі, можна сказати, що майдани в своєму поширенні сполучені з українським степом і в лісовий край майже не заходять.

По течії Псла просто сконстатовано, що в міру просування уверх за течією, майдани все рідшають і рідшають, і в місцевості, яка мала більш-менш лісовий характер, вони майже не траплялися²⁾.

Безперечно також, що майдани стоять у звязку з могилами, що поруч з ними вони звичайно й зустрічаються. Звичайні вони здебільшого в містах, де є багато могил, особливо могил великого розміру.

Широке розповсюдження, часто значні розміри й оригінальна форма майданів здавна притягали до них увагу дослідників. На жаль, через довгий час, справа обмежувалася описом ситуації й форми майданів, в кращому разі обміром та нанесенням їх на план і дуже рідко діло доходило до розкопин.

Замісць того, дослідники визякали за краще давати майданам ті чи інші тлумачення й творити теорії, в тому складі й дуже фантастичні. Найстарший з їхніх дослідників І. Фундуклій, якому належить дуже корисне «Обозрение могил, валов и городищ Киевской губ.» р. 1848, вирізняв із могил розкопані, або майдани, яких нарахував на Київ-

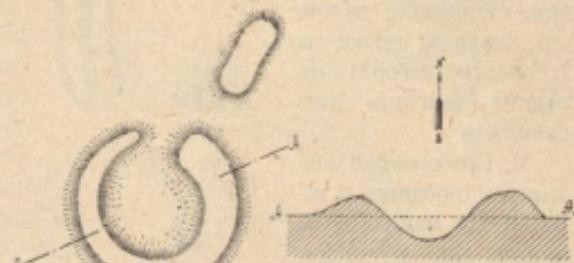

Рис. 3. План та перекрій майдану № 1 біля с. Олександрівки Валківського р. Харківської окр.

¹⁾ В. Е. Давидович. Дневник раскопки курганов около хут. Покровского Валковского у. Труды Моск. Предварительного Комитета по устройству XIV Археологич. Съезда. Вып. 2, М. 1908, ст. 28.

²⁾ В. Г. Ляскоронский. Городища, курганы и длинные (замковые) валы по течению рр. Псла и Ворсклы. Труды XIII Археол. Съезда, т. I, М. 1907, ст. 170.

щині — 142. Призначення ж майданів, за Фундуклієм, полягало в тому, що Скити-людоїди, які їх насипали, посеред майдану заколювали за суджених на з'їжу людей, а кругове кільце й вуси майданові призначалися глядачам, які звідти гляділи, що в середині діялося.

Наступні дослідники, часто змішуючи майдани з городищами, вважали їх за пам'ятки стародавніх одіправ¹⁾, за кріпості запорожців²⁾, за освячені скитські місця під вільним небом, обгорожені валом, що правили також за «середки тaborів головних становищ скитських»³⁾.

М. Грабовський відрізнив городища й городки від майданів, за якими він не визнає проте цей позив, маючи ІІ за випадкову, і вважає їх за обрядові висипи⁴⁾.

А втім, це сполучення городищ і майданів продовжується й значно пізніше⁵⁾.

V.

З того часу, як почали робити наукові розкопини майданів, по різних місцях назбиралася вже значна кількість даних, які доводять, що в кільчатому валу й на дні центральними трапляються поховання найрізноманітніших типів, що належать

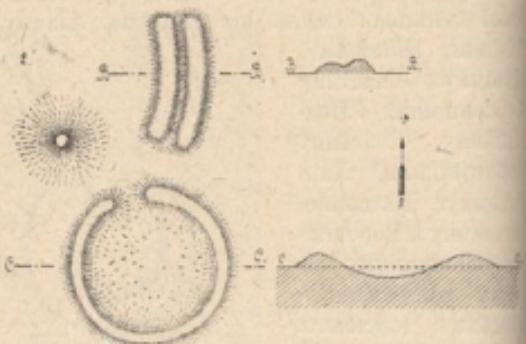

Рис. 4.

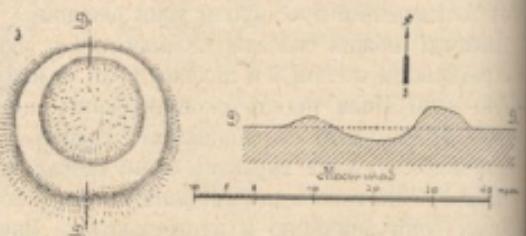

Рис. 5.

Рис. 4—5. Планы та перекрой двох майданів №№ 3 біля с. Олександрівки. Валківського р. Харківської округи.

¹⁾ И. Срезневский. О городищах в землях славянских, преимущественно западных. Записки Одесск. Общ. Ист. и Древн. т. II, отд. 2—3, 1850, ст. 533. На табл. XV поруч з майданами, намальовано ю иные земляные насыпи.

²⁾ Н. Бублиев. Укрепления запорожских казаков в городе Александрии и Александрийском уезде, ibid., ст. 826. Рисунки ю планы низки майданів на Катеринславщине. Табл. XIX и XX.

³⁾ А. Подберезский. О курганах обрядовых в Южной России. Записки Одесск. Общ. Ист. и Древн. т. VII, 1868, ст. 265, табл. III.

⁴⁾ М. Grabowski. Ukraina dawna i terazniejsza. Kijów, 1850. Цит. за Подберезским.

⁵⁾ Напр., В. Б. Антонович. Попытка группировки городищ по их культуре в бассейне Днепра. Труды X Археол. Съезда, т. III, М. 1900, ст. 104—105.

без
кол
пол
вел
А.
роз
с.
пов
чет
ван
ним
(ша
тиш
у 1
піан
яки
ба 2

Гар
пові
нів,
шю
му
пове
ство

Б
роск
сл. 3
з по

С
скит

А
тани
дають

1)
м. См

2)
Киев

3)
Комисс

4)
ХІІІ А

5)
212—2

безперечно до різних культур і різних епох. Так, розкопуючи майдан коло м. Смілой, гр. А. А. Бобринський знайшов у кільчатому насипу троє похоронів у дерев'яних колодах¹⁾.

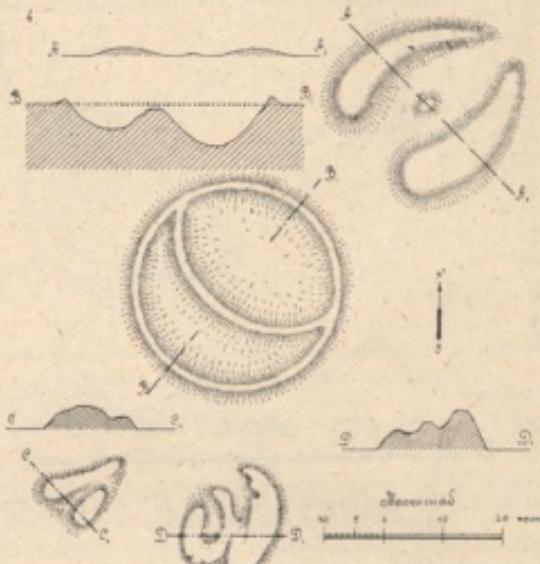
Під час хінжацьких розкопін майдану, біля с. Цвітної, селяни здобули величезну кількість золотих бляшок і пластинок та інші речі, що їх А. А. Бобринський застосував до скітської культури²⁾. В. А. Городцов, розкопавши майдан біля с. Райського, Ізюмського повіту, знайшов у ньому четверо поховань: поховання у ямі з пофарбованим кістяком, впукле (паразитне) того самого типу, скорчене поховання у насипу та поховання пізнішого кочовика, над яким стояла кам'яна баба³⁾.

М. О. Макаренко, в сл. Гарасимівці, Валуйського повіту, в одному з майданів, що він розкопав, знайшов кістяка в скорченому становищі в ямі, виповнений попелом під верствою колод⁴⁾.

В. Г. Ляскоронський, рис. 6. План та перекрій майдану № 4 біля с. Олександровки, Валківського р. Харківської окр. розкопуючи майдана біля с. Золотух Лубенського повіту на Полтавщині, знайшов поховання з пофарбованим кістяком⁵⁾.

С. А. Мазаракі, у Роменському повіті, в низці майданів виявив останки скітських поховань⁶⁾.

Але й після того, як вивчати майдани починають розкопинами, питання про їхнє призначення лишається нерозвязаним і дослідники надають їм різного тлумачення, маючи їх або за найдавніші городища, або

¹⁾ Гр. А. А. Бобринський. Кургани и случайные археологические находки близ г. Смели. Т. I. Спб. 1887, ст. 26—28.

²⁾ Гр. А. А. Бобринський. Отчет о раскопке майдана у с. Цветна, Чигирин. у., Квев. губ. Отчеты Имп. Археол. Ком. 1896 р., ст. 88—89, 213—218.

³⁾ В. А. Городцов. Майданы. Древности. т. XX, в. 2, М. 1904, ст. 36—9.

⁴⁾ Н. Макаренко. Отчет об археолог. исследований 1905 г. Известия Археолог. Комиссии, в. 19, Спб. 1906а, ст. 149.

⁵⁾ В. Г. Ляскоронский. К вопросу о курганах, городищах, майданах. Труды III Археол. Сеада, т. I, М. 1907, ст. 434.

⁶⁾ С. А. Мазараки. Майданы. Труды XIV Археол. Сеада, т. III, М. 1911, ст. 212—213.

за кріпосні осередки пізнішого часу, або за житла, обори на худобу, або за будови релігійного призначення, або, нарешті, за те, що народ зваждає зааначає у наяві майданів—«розкопані могили».

Це останнє тлумачення походження майданів висловлювано багатьма разів, але спроба дати йому наукове обґрунтування належить проф.

Б. А. Городцову.

Б. А. Городцов¹⁾,

на підставі уважного вичення зовнішньої форми й становища майданів, також після стараних розкопок майдану біля с. Райського, Ізюмського повіту, на березі р. Торца, встановив, що в майданах зовсім нема культивного шару, властивого стародавнім селищам, городищам і святилищам, та що вуса майдану, дотуляючись до кільчата насили, одним краєм налягає на нього, звідки можна

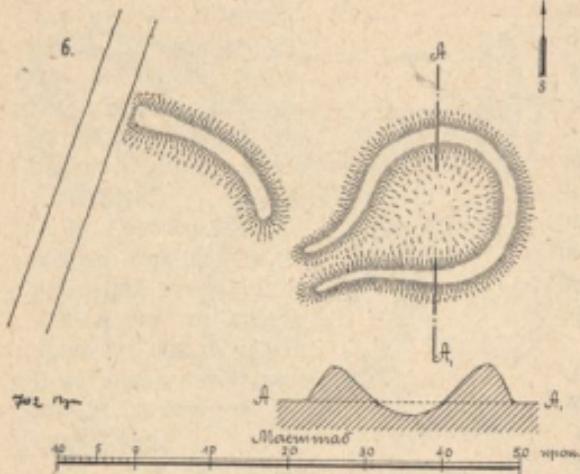

Рис. 7.—План та перекрій майдану № 6 біля с. Олександровки, Валківського р. Харківської окр.

зробити висновок, що вуса майдану насипано пізніше, ніж кільчатий вал.

Зрештою найважливіше те, що кільчатий вал зовні супроводиться запливлим ровом або жолобом, як у всіх степових могил²⁾.

* Насип майдану має біля надвірної поверхні проверстки, що здіймаються рівнобіжно зовнішньому краю, з середини круто уриваються. Це ясно свідчить, що кільчатий вал спочатку був звичайним могильним насыпом, внутрішню частину якого вибрано й землю звідти висипано, як побічні вали або вуса.

Отже було доведено, що майдани являють собою могили, пізнішого часу розкопані. Лишалося нерозвязаним питання, коли і з якою метою розкопано могили, також, що являють собою вуса майданів.

Б. А. Городцов розуміє майдани, як могили, що їх розкопали шукати скарбів, а вуса, на його думку, утворилися через уживання під час розкопок «волочні» (волокуши)—спеціального пристрія з дошки та мотузків,—до якої запрягають волів та якою викопану землю відволікають набік.

¹⁾ В. А. Городцов. Майданы. Древности, т. XX, вып. 2, ст. 29—39.

²⁾ Пор. С. А. Мазараки. Майданы. Труды XIV Археол. Съезда, т. III, М. 1911 ст. 213.

С. А. Мазаракі, в тридцятих роках XIX століття, в Роменському повіті, на Полтавщині, зібрав усні вказівки на розкопини могил з метою знайти скарб за допомогою волочні¹⁾.

Проте, як що ці оповідання й справедливі для деяких окремих випадків, то для інших місцевостей ми зовсім не маємо подібних вказівок ні усніх, ані писаних, і волочні там взагалі невідомі. До того височинъ

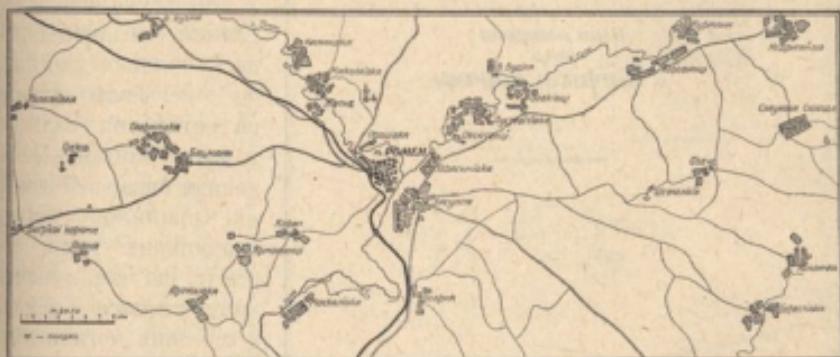

Рис. 8. Загальний план розташування майданів в околиці м. Ромна.

валів багатьох майданів цілком виключає можливість утворення їх талім пляхом. Нарешті, не один раз, при розкопинах майданів, траплялися невіриті, і відтут розрізані розкопинами могили, які ясно показують, що розкопувачі не цікавились тим, що містить могила.

Нарешті, могили, що їх розкопали шукачі скарбів різного часу, починаючи з давніх давен, добре відомі, але їх розкопували або підкопуючи збоку, як ограбовано більшість багатих і великих скітських могил в надчорноморських степах, або просто через яму зверху, при чому землю скидали на боки могили. За приклад може привести одна з груп великих могил, що на південному кінці сл. Пісочин, Харків. району, за цвінтарем. Зверху її є глибока, запливла яма, але жодних ознак вусів нема. Взагалі майдани поширені в багатьох місцях, де за волочні не мають уявлення.

VI.

Інше, на нашу думку, простіше й правдоподібніше тлумачення майданів дав уперше Л. Падалка²⁾ й утрутнував А. А. Спіцын³⁾. А. А. Спіцин, спираючись на цілу низку історичних документів, зазначив, що

¹⁾ В. А. Городцов. Дневник археологических исследований в Зеньковском у., Полтавск. губ. Труды XIV Археол. Съезда, т. III, М. 1911, ст. 161.

²⁾ Л. Падалка. О древних городках, городицах и насыпных валах на территории нынешней Полтавской губ. Труды Полтавск. Уч. Архивной Ком., в. I. Полт. 1905, ст. 194, 205, 212—213.

³⁾ А. Спіцин. Майдани. Записки Отд. Русск. и Слав. Археол. Имп. Русск. Археол. Общ. т. VIII, вып. I., Спб. 1906.

майдани є наслідком салітрової промисловості, розвиненої на Україні в XVI, XVII сторіччях, коли для виварення салітри користувалися дуже часто з могил і городищ.

Нижче ми наводимо докази, що користування з могил і городищ для виварення салітри в дуже широких розмірах ішло далі в XVIII, навіть XIX ст.

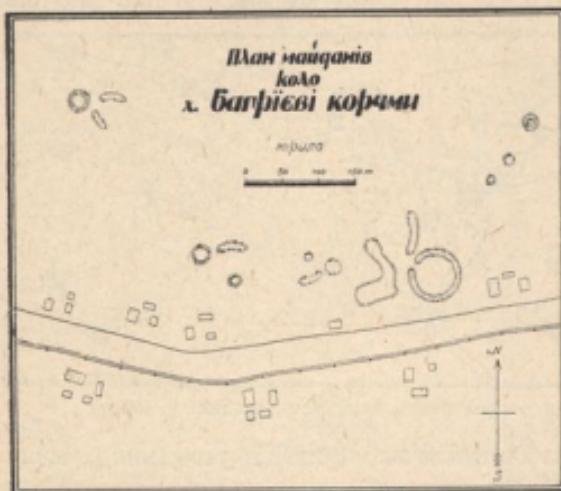

Рис. 9. План наїданів в околиці м. Ромна.

рову рідину в казані, що містився посередині в проміжкі між вусами, та іншими працями у цьому процесі.

За докази правдивості цього тлумачення можуть привести такі факти: знаходи в майдановому кільці похоронів, іноді розрізаних, до того найрізноманітнішого часу, вказують з одного боку на різночасність могил, у майданах повернених, з другого на те, що розкопували не шукачі скарбів, бо на похорони, звичайно, зверталося дуже мало уваги.

Знаходи у вусах майданових роз'єднаних поламаних кісток людини, часом і різних старовинних речей (пременів, бронзових стрілок та інш.), що туди попали з середини могил, стверджують походження вусів із покідів вивареної землі.

Форма майданів вельми не стала. Виходи з майданового кільця відкриваються в різні боки, число їх нестале. Вуси—найхарактернішу частину майданів—упоряджено й улаштовано надто різноманітно¹⁾.

За доказ цього можуть бути план (рис. 8) і кресленники майданів з околиць м. Ромна (рис. 9—14), зняті лаборантом Роменського музею В. Гричуком, що їх мені ласково надіслав для цієї праці Директор Роменського музею М. Семенчик.

¹⁾ Пор. В. Г. Ляскоронский. Городища, курганы, майданы и Зиневы валы в области Днепровского левобережья. Труды XIV Археол. Съезда, т. III, М. 1911, ст. 1—6.

Як тлумачить А. А. Опіцин, майданове кільце є залишок могили, що з неї землю зужито на виварення салітри. А вуса майдану—це є покиди вивареної землі, які прийняли форму правильних валів через те, що чан, в якому вилужувалася земля, з середини могили взята, повільно пересувався й зужиту землю викидали в певному порядку, щоб не заважати довозити нову землю, випарювати салітру.

Усе це цілком суперечить думкам про ритуальне призначення майданів, бо релігійні будівлі завжди визначаються великою сталістю ознак та виробленістю деталів.

Відай єдина, постійно виявлена правильність, а власне, те, що проти виходу завжди є вільна площинка—цілком зрозуміла з погляду виварення салітри.

Велика крутість внутрішнього схилу, зріз шарів, що йдуть рівнобіжно зверхній поверхні—з цього погляду зрозумілі. Кільчасту форму майдану А. А. Спіцин з'ясував, як наслідок спеціального способу розробки, за якого землю вибирали з середини конічною ямою, утворюючи лійку, куди зручно було засипати землю з крайів.

Острозвець, що іноді лишається в осередку, є наслідок вибирання землі кільчачою канавою, до якої землю спускали і зокола і зсередини—з поверхні островіця. Показамо нашу спробу ілюструвати спосіб розробки майдану (рис. 15).

VII.

Теорії розкопаних могил і, особливо, салітрова теорія не знайшли серед новіших дослідників собі визнання. Вони викликали цілу низку заперечень, які ми, приднівшись до салітрової теорії, спробуємо стисло проаналізувати.

В. Г. Ляскоронський, що дуже багато часу присвятив реєстрації їх описові майданів¹⁾, занотовує, що майдани здебільшого улаштовані на високих чистих просторах, щоб, на думку дослідника, стежити, як наближається ворог. Поблизу від майданів лежать низини—луки, балки, трав'яні багна. Спостережено близьке сусідство й звязок із «змієвими валами» та круглими городищами, що до їх складу входять. Далі дослідник зазначає цілу низку важливих властивостей в урядженні майданів: вуса або крила майданів за вежди звернено опуклою стороною в той самий бік, куди й опуклість кільчатого валу. Крила мають звичайно

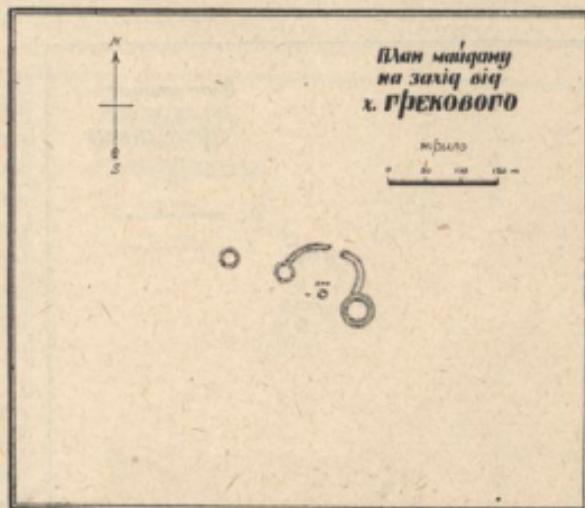

Рис. 10. План майдану в околиці м. Ромна.

¹⁾ В. Г. Ляскоронський, op. cit.

форму півкружніх дуг, які охоплюють обіжній майданчик, що міститься перед виходами майдану. Як що майдани лежать один від одного близько, то крила їхні звернені одно до одного й вони охоплюють спільну широку площу.

Система у розкладі крил, їхня кількість і височинъ виключають можливість утворення їх із землі, яку накидали шукачі скарбів.

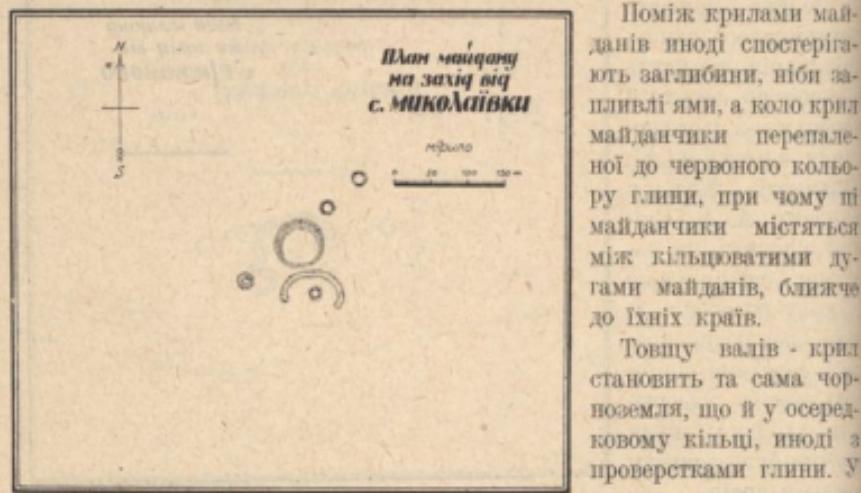

Рис. 11. План майдану в околиці м. Ромна.

роботи з примітивним орнаментом і проверстки велики зерна річної жорсткі.

Крила майданів ніде не прилягають щільно до кільцоватого валу, і це, на думку В. Г. Ляскоронського, править за аргумент проти теорії волочень (волокуш).

Роблячи підрахунок обширу ям, в середині кільчатого валу, її обширу двох його крил, автор приходить до висновку, що обсяг останніх удві більший. Він запевняє, що в деяких інших випадках обсяг крил майданів на багато перевищує обсяг заглибин в середині насипу.

Форма півкружніх валів, на думку дослідника, суперечить теорії волочень (волокуш), бо вивезена земля повинна б раз-по-раз нагромаджуватися догори й запряженій до волочень товар мав би грузнути й тощатись у раміш вивезеній землі.

Заглибина майдану не завжди має правильну обіжну форму, іноді її підковувату, горбувату, перегорожену, ніби дві ями. Це суперечить гіпотезі про розкопки шукачів скарбу, бо ці копачі не могли б залишити нерозрітою центральну, найважливішу частину.

Наявність поруч з майданами менших позаймальних могил і подібність устрою та змісту кільчатого валу з крилами здаються дослідникам також несполучими з теорією волочень (волокуш).

Поміж крилами майданів іноді спостерігають заглибини, ніби запливлі ями, а коло крил майданчики перепаленої до червоного кольору глини, при чому ці майданчики містяться між кільцоватими дугами майданів, близче до їхніх країв.

Товщу валів - крил становить та сама чорноземля, що й у осередковому кільці, іноді з проверстками глини. У насипу крил трапляються черепки грубой попелу, а на поверхні —

Те, що мають в собі майдани, а в них на дні центральної лійки дослідник знайшов пофарбовані кістяки, свідчить за їхню давню давнину.

Наприкінці В. Г. Ляскоронський, ставлячи в зв'язок майдани й змісіві вали, застосовує їх до одної й тій самої далекої доби і вважає майдани за оборонні будови для маленьького окремого господарства, яке містилося за кільцоватим насипом і обіймало простір посередній між крилами¹⁾.

З усіх цих міркувань положення майданів на підвищеннях—цілком відповідає звичайному положенню могил. Поруч з цим нам відомі майдани й на терасах у долині річок (наприклад, біля сл. Соколова, Зміївського району). Положення їх біля лук зовсім не є правило. Зв'язок із змісівими валами в межах Слобожанщини, безперечно, не існує, бо тут ці вали невідомі, проте майдани дуже численні.

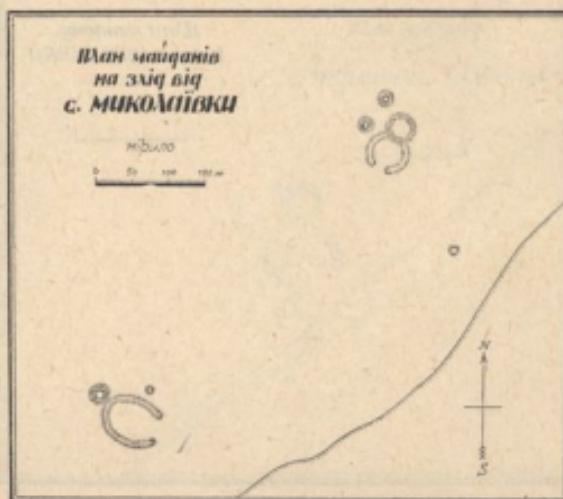

Рис. 12. План майданів в околиці м. Ромна.

Розполіг вусів опуклістю наоколо та спільні площацки двох сумежних майданів цілком відповідають салітровій теорії.

Система в розподілу валів, при відсутності постійного плану, також свідчить на користь її. Ями між крилами майданів і особливо перепалені ю червоного глинясті майданчики, які В. Г. Ляскоронський знайшов у Більському (західному) городищі, в городищі²⁾ Скороборі, в городищі-майдані³⁾, що знаходиться на підвищенному плато край м. Кишеневки в гирлі р. Ворскли можуть привести за прекрасний доказ салітрової теорії.

Склад вусів з того самого ґрунту, що й кільчатого валу, проверстки піни й попелу, домішка черепків—усе це дається з'ясувати з погляду салітрової теорії.

Що крила майдану не стикаються з кільчатим валом, це аж ніяк не промовляє за оборонною теорією В. Г. Ляскоронського, проте зовсім не спверечить теорії розкопаних могил.

¹⁾ В. Г. Ляскоронский. К вопросу о курганах, городищах, майданах. Труды III Археол. Сеада, т. I, М. 1907, ст. 419—434.

²⁾ Термінологія В. Г. Ляскоронського.

Обчислення обсягу крил та внутрішньої лійки одного майдану, що проробив В. Г. Ляскоронський, показало, що перший удвоє перевищує другий. Зважаючи на недосконалість способів обміру, ця невідповідність лежить цілком у межах можливої помилки. Що до інших майданів, то звичайно обсяг вусів на око не перевищує обсягу внутрішньої лійки, але щоб на цих даних будувати аргументацію в той чи інший бік, потрібно виходити з цілком точних обмірів і обчислень.

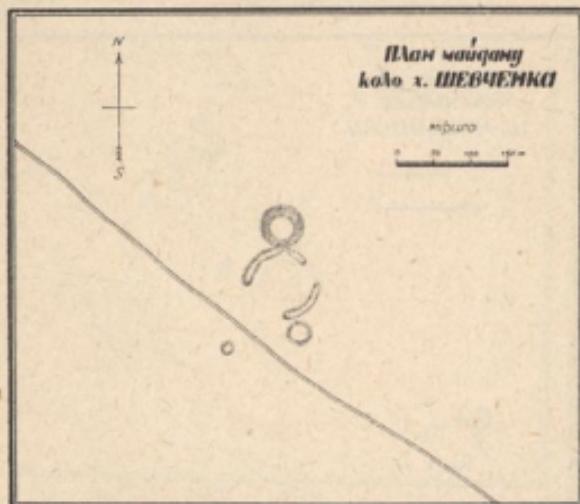

Рис. 13. План майдану в околиці м. Ромна.

Існування малих незайманих могил взагалі нічого не доводить, та саме, як і загальні твердження про подібність між кільчатим валом та вусами.

Знаходження на дні центральної ями похоронів із пофарбованими кістяками, певна річ, суперечить теорії В. Г. Ляскоронського, бо місця житла, особливо господарські будівлі, зовсім не надаються на похорон небіжчиків. Крім того, нам добре відомі похорони з пофарбованими кістяками, які завжди містяться під могильними насипами.

Опірч усіх наведених вище заперечень гіпотези В. Г. Ляскоронського, треба нагадати, що місця осель археологічно завжди позначені скученням харчових покидів, попелу й вугілля, уламків кераміки, знарядь та інших забутків культури, часто в значній кількості. Нічого складного в майданах, також і в тих, що розкопав В. Г. Ляскоронський, не знайдено.

В. Є. Данилевич, не погоджуючись також із салітровою теорією, і взагалі з теорією розкопаних могил, зазначає, що майдани звичайно входять до складу могильників, або лежать поблизу могильника чи окремих могил. Розкопані могили, на його думку, не схожі на майдани: «моги повинні були б визнати, що люди, які їх копали, зумисне вкладали землю дуже оригінальним способом». Симетричність майданів незрозуміла:

Регулярна форма вусів та часто їхня значна висота сперечать теорії волочні, але не салітровій теорії.

Неправильності в лійці майдану, горби на його дні, перегорожі—сперечать гіпотезі про розкопані шукачів скарбу, однакож і оборонні гіпотезі В. Г. Ляскоронського, але не салітровій теорії.

погляду розкопаних могил, або варіння саліттри. Зрештою, за теорією А. А. Спіцина, в майданах повинні бути зустрічатися купи попелу й вугілля, чого справді немає. Похорони в майданах належать до давнішого часу, ніж початок салітроваріння.

Припускаючи, що деякі майдани були використані для салітрова-
ріння, В. Е. Данилевич дає їм інше загальне тлумачення, вважаючи їх
за рештки кочовищ, власне насипи й круглі ями, куди ховали
худобу під час заві-
рохі ¹⁾.

Із цих закидів перший—належність майданів до могильних
груп—ніяк не суперечить салітровій теорії, бо майдани цілком
природно пристосовані до місцевостей, багатих на могили. Далі,
майдани не просто розкопані могили, а заварені на салітру,
тому й землю з них
укладено своєрідним і
характерним для них способом. Симетричність майданів, при точ-
ному адіманні планів, показується вельми проблематичною й не ви-
ходить взагалі за межі зручного розміщення зужитої землі. Пошіл та
вугілля часто трапляються при студіюванні майданів, в тім складі як раз
у розкопинах В. Е. Данилевича—в крилі майдану. Похорони в майданах,
звичайно, мусять належати до давнішого часу, ніж салітроваріння, і в
такому разі являють собою зацілілі останки того, що містять у собі мо-
гили, як і в розкопинах В. Е. Данилевича, але вони зовсім не до речі
в загонах на худобу, за які шановний дослідник вважає майдани.

Крім того, той факт, що майдани лежать на високих пунктах вододілів,
далеко від води, також мало погоджується з останньою гіпотезою.

Теорія А. А. Спіцина зустріла також низку заперечень з боку
К. М. Мельник-Антонович ²⁾, що вказувала на велику кількість уже відо-
мих майданів, на схему їхнього поширення, надзвичайну різноманіт-

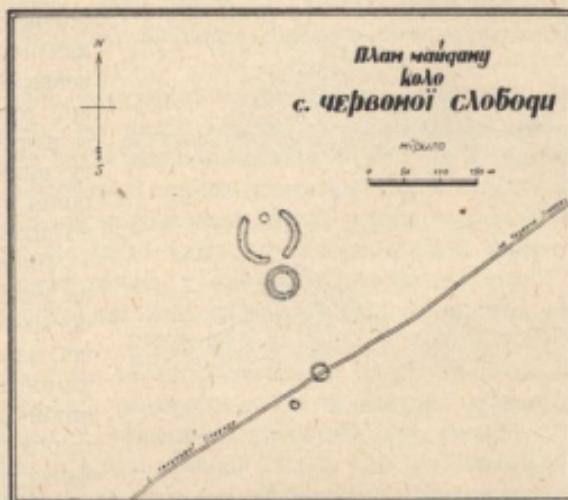

Рис. 14. План майдану в околиці м. Ромна.

¹⁾ В. Е. Данилевич. Раскопки курганов около хут. Покровского, Валковского у., Харьковской губ. Труды Моск. Предв. Комитета по устройству XIV Археол. Съезда. В. II, М. 1908, стор. 17.

²⁾ К. Мельник-Антонович. Майданові городища на Україні. Записки Українського Наукового Товариства в Київі. Кн. III., Київ. 1909., ст., 82.

існує типів і розмірів, на склад землі в насипах і на положення майданів часто в місцях без лісу й без води, іноді далеко від сучасних селищ.

Ці заперечення не здаються нам перекональними, бо кількість виварених на салітру могил, як можна бачити з дуже багатьох архівних вказівок на виварення з могил салітри, було, безперечно, велике

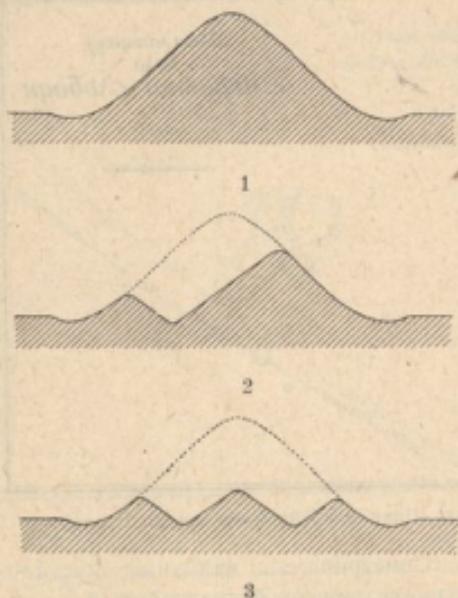

Рис. 15. Схема розроблення могили на салітру: 1—непорушена могила; 2—початок розроблення могили кільцевим рівчаком; 3—кінець розроблення: майдан з горбкуватим остров'ям у центрі.

праці, яка хот була цілком байдужа до деталів, вимагала деякого порядку й послідовності в улангуванні виходів та розміщені висипів виненої землі.

Так само склад землі в насипах і будова їхня, як довели надзвичайно ретельні розкопки В. А. Городцова, цілком промовляє за теорією розкопаних могил і пізнішої насипки вусів.

Положення майданів взагалі в місцях безлісових і безвідчин не доведено, а відсутність лісу й води, в більш середньому сусідстві з майданами, не може правити за аргумент проти салітрової теорії.

Не виключено існування лісів по багатьох місцях за старих часів, коли ристування з інших відмін палива—соломи, кізяку, й довіз палива й води до місця виварювання салітри з найближчих місцевостей. Щодо віддалення майданів іноді далеко від залюднених тепер пунктів, то

і цифру відомих (за К. М. Мельник) майданів у 1500, хоч вона, певне, багато нижча від дійсної, зовсім не можна вважати за надто велику, беручи на увагу широкі розміри салітроваріння в XVI—XVIII ст. і значно пізніше.

Площа поширення майданів на межі лісостепу цілком відповідає салітровій теорії. До даної, власне, теорії пристосовано писані вказівки, тут були в великій кількості могили, були паливо й деяка безпечності від нападів татарських.

Різноманітність типів і розмірів майданів, видимо, промовляє за салітровою теорією. Ясно, що жадного докладно виробленого, звичаєм та релігійно освяченого плану будови ж існувало. А загальні риси в спорудженні майданів дуже добре пояснюються способом

є прямі вказівки архівних документів (див. нижче), що віддалення навіть на 200 верстов для майстрів салітроваріння, зважаючи на цінність здобутого продукту, не було перешкодою.

Нарешті, останнє заперечення проти теорії розкопаних могил і нову гіпотезу походження майданів виставив граф А. А. Бобринський, який у Чигиринському повіті на Київщині розкопав два майдани. В обох центральні ями мали буйну вогку землю без ніяких ознак могильної ями. Із речей в обох випадках знайдено черепки глиняного посуду пізньої доби.

Грунтуючись на повній відсутності кісток людини й тварин, так само інвентаря поховання, що після грабіжницьких розкопін завжди лишаються на місці, окрім речей для грабіжників цінних, на відсутності дерева від даху й стовпів могильної камери (скитської), гр. А. А. Бобринський не визнає цих майданів за розкопані могили в тому розумінні, як В. А. Городцов, а застосовув іх до епохи скорчених кістяків, надає їм обрядового значення, власне бачить у майданах ті освячені місця, де «перше, ніж поховати, небіжчиків напівспалювали»..., щоб запищити органічні частини¹⁾.

Не повторюючи заперечень проти ритуального значення майданів, треба зазначити, що з погляду салітрової теорії ці майдани цілком даються з'ясувати. Буйна земля з черепками пізнього часу, видимо, є зотіла купа гною, складеного в розроблений майдан для дальнішого витворення салітри, що було пізнішим способом видобутку ІІ (див. нижче).

VIII.

А. А. Спіцин зазначив, що на дні майданового кільця не раз знаходили шматки цегли, чавуна, скла — речі нового часу, що попали туди, очевидчіки, в процесі виварення салітри, зрештою, навіть, монети XVI й XVII в.в. Перед виходом зустрічалися сильно перепалені шари землі, а раз, у Кременчуцькому пов., знайдено два підряд горни, шари вугілля, шматки пемзи (певне, щоб чистити від нахилу казани) й чавуна.

Ці вказівки бажалося перевірити на майданах Харківщини, що й пощастило почасти зробити за останні роки, хоча й без розкопин.

Аспірант Харк. Археол. Музею І. Н. Луцкевич оглянув із цим спеціальним завданням декілька майданів і зібрав на них цікавий матеріал, а саме.

Роблені на могила на полі, на схід від Лосєва, Харківського району, близько ст. Лосево, Півд.-Східн. Заліз. Дуже великий майдан з ворітами на Північ, з величезними вусами по три з західної та східної сторони. Між двома середніми вусами міститься яма, завглибишки до 1,5 м. В ній на дні знайдено грудки перепаленої глини, уламки деревного ву-

¹⁾ Гр. А. Бобринский. Исследования в Чигиринск. у. Киевской губ. в 1907 г. ИАН. в. 25. Спб. 1910, ст. 53—56.

гілля, грудочки білої маси, що нагадує міцну золу, уламки цегли, кавалки й зливки дуже міцної мінеральної жижеліці, черепок грубого простого посуду пізніх часів, три черепки тоншого простого посуду, гадаю, XVII — XVIII ст., гарно оброблений чотирикутний кремінець, здається, від рушниці (1924 р.).

Виселок Лозова, Лозівського району, Харківської окр. Майдан за зализницею, за місцем, де розходиться нова колія на Севастополь із старою, зруйнованою. Майдан великий у полі. Ворота на Північ. З обох боків воріт вуси — по одному, між ними розкопана невеличка могилка. Лійка майдану завглибшки до 2 м. від рівня землі, поросла травою. У ній де-де траплялися шматки перепаленої глини, одна грудочка білої маси, що нагадує золу (1928 р.).

Майдан Карадульний на полі біля с. Покровського, Покровського району, Куп'янської округи. Лійка дуже глибока, вихід один, з обох боків по три вуси. У кінці вусів яма, ще дві ями між унутрішніми вусами. На дні центральної лійки зібрано великі кавалки білої маси, що нагадує міцну золу, є шматки з вугіллям усередині, шматки жижеліці. Тої й другої дуже багато ще на середньому вусі, ліворуч воріт. Золи і жижеліці остільки багато, що це заважає рости городині, яку скрізь посіяно. За майданом у бік Покровського — чотири могили (1926 р.).

Від М. П. Таранця дістав я подібні відомості ще про один майдан Роблене Могила, 2 км. від села Киріїківки на Півд.-Схід та 1,5 км. від хут. Від ноги на Півн.-Захід, Глобинського району, Кременчуцької округи.

Майдан міститься на межиріччі на полі. Навколо кільця йдуть валы у дві смуги з перервами, усього 8 валків. Ворота на Півд.-Схід, невеличчі зниження кільця на Півд.-Зах. та Півн.-Схід. Проти малих воріт невеличкі долинки.

В осені 1927 р., селяни суміжних хуторів шукали на майдані скарби і довгий час розкопували його. В долинці проти малих воріт, на глибині коло 50 см., селяни викопали ніби стінку з перепаленої глини, заввишки коло 40 см., яку давалося простежити метрів на два, далі вона повертала до малих воріт майдану. Цю стінку розбивали ломом. Глибше була біла маса, міцна, але порошнина, з домішкою дрібного вугілля. Тут трапився невеличкий уламок сірого граніту, розтрісканий від жару. Ґрунт проміж стінкою та могилою був мішаний з перепаленою та простою глиною. З стінкою ґрунт нормальний.

IX.

Спробуємо тепер довести салітрову теорію посилками на писані пам'ятки, що з них багато величми перекопальних.

Установлено, що салітроваріння вже в XVII ст. було заняттям дуже поширеним на Україні й добре відомим населенню. Так, французький інженер Боплан, який служив у Польщі за короля Сигізмунда III й В-

лодислава IV, в своїму «Описові України», що вийшов у світ року 1650, писав про Запорожців: «козаки дуже досвідчені в здобуванні салітри, якою достаткує Україна; і в приготуванні гарматного пороху»¹⁾.

Уже з р. 1602 ми зустрічаємо в польських джерелах вказівки на виварювання салітри з могили Сороки, в Брацлавському воєводстві²⁾). Ця величезна могила, що лежить біля Калника, Липовецького повіту, тепер є складним майданом³⁾.

До 1613 року стосуються відомості про розкопування могили Скоробір⁴⁾ та інших могил у Київському воєводстві⁵⁾ для виварювання салітри. Скоробір, як згадано вище⁶⁾, зберігає й досі всі ознаки складної системи майданів.

Р. 1620, польський уряд, з огляду на конечну потребу в поросях, ухвалив виділити всі місцевості з салітровими промислами на Лівобережній Україні в окреме державне маєткове управління, «саліtronу державу». В документах перелічені поля — дике Білгородське, Очаківське, Путівельське, поля коло Муравських шляхів татарських і коло річок Псла, Ворскла й Орелі та всі дикі поля, де-б могли знайтися придатні до виробу салітри гордища, могили й інші місця («и во всех диковизнах, где бы могли найтись удобные делания селитры гордища, могилы и другие места»).

Як повідомляє інший документ того самого часу, князь К. К. Вишневецький зайняв салітри коло річок Хоролу, Псла, Груні Великої, Груні Черкаської, Груні Тащівської й Груні Сухої, також коло городища Більського й коло рік Ворскла, Орелі, Мерчика, Орчика, Голтви й Сули⁷⁾.

Р. 1701, гетьман І. Мазепа писав Петрові I-му, що «Запорожці всіма способами утискають салітряників; і гроши, й напої, й харчі беруть із салітрових майданів повсякчасно... Запорожці уперто називають річку Самару... й могили, з яких салітра виробляється, — своїми; погрожували майдани салітрові зруйнувати» (Запорожцы притесняют селитренников всячески; и деньги, и напитки, и харчи берут с селитряных майданов безпрестанно... Запорожцы упорно называют речку Самару... и могилы, из которых селитра делается, — своими; грозили майданы селитряные разорить...)⁸⁾.

В кінці XVIII ст. використання стародавніх земляних висипів на ви-

¹⁾ Боплан. Описание Украины. Спб. 1832, ст. 5.

²⁾ A. Jabłonowski. Polska XVI wieku. Źródła Dziejowe. T. XXI. Warszawa, 1894 ст. 421. T. XXII. 1897, ст. 272, 349, 716.

³⁾ А. Спицьин. Майданы, ст. 4, рис. 2.

⁴⁾ A. Jabłonowski, I. c., XXI, ст. 182.

⁵⁾ Ibid., ст. 223.

⁶⁾ Дик. В. Г. Ляскоронский, ор. cit.

⁷⁾ Л. В. Падалка. Прошлое Полтавской территории и ее заселение. Полт., 1914, ст. 70—75.

⁸⁾ С. М. Соловьев. История России. Кн. III, ст. 1259.

варювання салітри було звичайним явищем, про що маємо низку свідчень академиків — подорожніх.

З них найкраще описав процес виварювання Гмелін, який спостерігав його 1769 р. в Уриці, Воронізької губернії¹⁾. Дуже цікавий опис його треба навести цілком:

«Атаманъ пришель сего дня къ намъ по нашему желанію, и отвель насть къ селитрянныи стѣнамъ, отъ коихъ неподалеку находились котлы. Стѣнами было ихъ не должно называть, да лучше великими кучами, какъ и дѣйствительно Малороссіане ихъ называютъ селитрянныи кургани, что значитъ гробница Татарскаго князя, на которую навалено земли до пяти или до шести саженъ въ вышину, въ знакъ что онъ тутъ прогребенъ лежить. Ежели время и обстоятельства допустять меня вскрыть сіи княжескіе курганы, то я объ нихъ еще объявлю. Находящіяся здѣсь селитрянныи кучи видомъ точно таковы же. Когда въ земль примѣтять слѣды селитрянной матицы, то, положивъ ее въ котель, наливаютъ теплою водою, и буде она перебѣжить и солова станицть, то въваривають ее, примѣшивая къ ней въ большемъ или меньшемъ количествѣ неперемѣняющуюся въ отъ щелочную соль, которую достаютъ изъ сожженой соломы или изъ степныхъ травъ, и по томъ начинаютъ надлежащимъ образомъ очищать и въ подобнаяя кристаллу фигуры приводить...

Селитрянныи мѣста взяты на откупъ нѣкоторыми Українцами... такъ что никому другому не можно владѣть курганими, развѣ онъ ихъ купилъ. А какъ изъ земли вынута будетъ селитрянная матица, то сваливаютъ ее вышереченнымъ образомъ въ большія и круглыя кучи, и такъ выставливаютъ ихъ на вольный воздухъ, чтобы въ надлежашее время при помощи проходящаго воздуха опять достать изъ сей земли селитру. Черезъ опыты извѣданы, что по прошествію четырехъ, шести и десяти лѣтъ можно изъ той же земли получать селитру; но никогда на умъ не приходило, чтобы къ селитрянной землѣ прибавлять согнившія, тучныя и маслинныя вещи отъ растѣній и животныхъ...

Селитряные откупщики, которые хотятъ по всякой годѣ доставать селитру, перемѣняютъ для того мѣста; и какъ здѣсь повсюду находится селитрянная матица, то они легко получаютъ желаемое...

Отъ сего происходитъ, что не токмо въ Урицѣ, но и во всей сей сторнѣ находятся по разнымъ мѣстамъ кургани, кои прежде сего и въ Кастинскѣ заведены были. Есть нѣсколько ихъ еще и въ Коротоякѣ, подвластномъ Воронежской губерніи городѣ, который отсюда отстоитъ на 12 верстъ. Когда изъ Урица ѿхать въ Острогожскъ

¹⁾ Samuel Georg Gmelins. Reise durch Russland zur Untersuchung der drei Natur-Reiche. I. Theil. St. Petersburg. 1770. S. 86—89.

Самуїла Георга Гмеліна „Путешествіе по Россіи для изслѣдованія трехъ царствъ естества. Перев. съ нѣмецкаго”. Ч. I. Спб. 1871, ст. 131—134.

то попадутся многіє кургани, а далі є Украйнъ, сказываютъ, ить еще больше будеть».

Далі Гмелін дивується, що для здобуття салітри роблять горби, а не стіни, що на його думку було-б доцільніше.

Паллас¹⁾ описує 1773 р. «селищеною городок» на Ахтубі, збудований на руїнах старого ногайського міста, де виварювано салітру на заводах.

Року 1774 Гольденштедт²⁾ спостеріг у м. Голтві, Миргородського полку, салітроварню, «що для неї землю беруть з валу старовинної фортеці».

X.

На Слобідській Україні, де салітроваріння було дуже поширене, з цього джерела виробу салітри користувалися навіть у XIX ст.

Так, за статистичними відомостями Слобідсько-Української губернії від р. 1814 у Ізюмі «салітра на заводі виварюється з валу фортеці, що була колись біля міста Ізюма»³⁾.

Із якихось, видимо, старих валів виварювали салітру в місті Красно-кутському, в слободах Сіннім і Колонтаеві, Богодухівського повіту, а в с. Лохівській, Зміївського пов., із валу з застарілими бастіонами Слобідської фортеці⁴⁾.

Є також прямі свідчення, що для салітроваріння на Слобідській Україні користувалися власне з могил, до того ѹ за дуже пізніх часів. Так Вадим Пассек, ще р. 1839, в «Очерке Харьковской губернии» писав: «Селитру без приготовления добывают в старинных насыпях: курганах и городицах»⁵⁾.

Уже з 40 років XVIII ст. салітрове виробництво на Слобожанщині дуже поширюється⁶⁾. В Харківському полку, в половині століття, кількість заводів сягає 30, продукція салітри—10.000 пудів на рік. За перші роки XIX ст., на Слобідсько-Українській губернії, здобувалося біля 20.000 пудів салітри на рік. Далі, після деяких коливань виробництво продовжує розвиватися, як це добре простежив Е. П. Трифільєв⁷⁾, і протягом першої половини XIX ст. на Харківщині сягає величного значення.

¹⁾ Петра Симона Палласа „Путешествие по разным провинциям Российского государства. Ч. III, половина 2, 1772 и 1773 годовъ. Перевель Василій Зуевъ. Спб. 1788, т. 143, 146.

²⁾ D. I. A. Güldenstädt. Reisen durch Russland und im Caucasischen Gebierge. 1 Teil. St. Petersburg. 1791. S. 200.

³⁾ Е. П. Трифильев. Очерки из истории промышленности Слободской Украины. I. I. Селитропарение. Сборн. Харьк. Истор.-Филол. Общ. т. 6, X. 1894, ст. 38.

⁴⁾ Ibid., ст. 40, 41.

⁵⁾ Пассек. Очерк Харьковской губернии. Харьковские Губернские Ведомости 1839 г. Отд. отт. ст. 15.

⁶⁾ Е. П. Трифильев. Очерки из истории промышленности Слободской Украины. I. Селитропарение. Сборник Харьковского Историко-Филологического Общества. Т. VI. № 2, X. 1894, ст. 12—48.

Розвиваються салітрові заводи, кількість яких 1852 року сягала 61. Максимум виварювання салітри досягло щось коло 1860 року.

До цих часів стосуються вказівки Н. Штиглиця¹⁾:

«Козаки, що переселилися на Україну принесли з собою вміння здібувати салітру, тому виварювання салітри в Харківській губернії є однією з найдавніших галузей промисловості. Чорноземний ґрунт майже у всіх повітах губернії сприяє складанню буртів, тому ця галузь промисловості й була розвинена тут дуже значно. Ще року 1861 рахували в Харківській губернії 90 заводів; виварювалося салітри близько 70.000 пудів. Надалі це виробництво підупало. 1862 року існувало лише 25 заводів, а р. 1863 заводів, що працювали, було лише 9. Проте за Статистичними таблицями 1867 р. показано 47 салітряних заводів, з яких 29 в Лебединському, 13 в Богодухівському та 5 в Охтирському повітах»²⁾. В «Списку населених міст» наведено біля 70 салітрових заводів.

На Полтавщині салітрові заводи існували ніби ще на початку ХХ ст. Принаїмні, маємо вказівки на декілька їх в околицях містечка Груні, Зіньківського пов., на завод в с. Корнилівці, Прилуцького пов. в с. В. Обухівці, Миргородського пов.³⁾.

Зрозуміло, що з розвитком заводського добутку салітри старий спосіб виварювання на салітру могли мусів зникнути під тиском нового, уdosконаленішого, на який робив вказівки вже Гюльденштедт. Це штучне виготовлення салітри в буртах — спеціально висипаних вадців завдовжки до 30, завгрубшки й заввишки до 2—3 сажнів, що складалися з мішанини землі з гноєм⁴⁾). Такі бурти свою формую нічого спільногого з майданами не мали, а рештки їх у наші часи не мають⁵⁾.

Місце, де були колись салітряні бурти показано мені 1927 р. в с. Огульцях, Валківськ. району, Харківськ. окр. Важливе для нас питання коли саме остаточно припинилося використання на салітру могил важко вирішити остаточно. Зазначена вище проста й рішуча вказівка Вадима Пасєка датована 1839 роком. Ще 1857 року Філарет⁶⁾ уважав, що назавжди салітрові могили свідчить, що могила була складена з куп гною, прізначених для здобування салітри. Ця вказівка, в кожному разі, свідчить, що використання старих могил, будь то з домішкою гною, ще в 1857 року було знайомим явищем.

¹⁾ Харківська губернія. Список населених міст по сведениям 1864 г. Образовані Н. Штиглицем. Спб. 1869, ст. LXXIV.

²⁾ Россия, под редакції В. Н. Семенова. Т. VII. Малороссія, Спб. 1903, ст. 32, 365, 389.

³⁾ Е. П. Трифильев, I. с., ст. 46, прим. 4.

⁴⁾ Н. Е. Макаренко. Археологические исследования 1907—1909 годов. Известия Археол. Комиссии. Вып. 43, Спб. 1911., ст. 110.

⁵⁾ Арх. Філарет. Историко-статистическое описание Харьковской епархии. Отд. X. 1857, ст. 308.

XI.

Окрім цих загальнішого змісту вказівок маємо низку документальних даних що-до виварювання могил на салітру в певних пунктах Харківщини.

В одному документі 147 (1639) року читаемо:

«А на селиторное варенье пригодится в степи за Ворсклю курган Вольный¹⁾ к речке ко Мижу и иные курганья, от Курска в 200 верстах, где в прошлых годах варили Роман селитряник, да в Курске на посаде против Казачьей слободы курганцы малые...»²⁾.

Дуже важливо-б було ототожнити вказівки писаних пам'яток що-до певних виварених на салітру могил, з майданами, що в тепер у тих само пунктах.

Тепер для низки місцевостей ми можемо вже з більшою чи меншою повністю зазначити таку тотожність...

15 жовтня р. 1644, Вольновський воєвода повідомляє, що 14-го числа пришел в Вольний полоненник Чугуєвець, боярський син Іван Савостин, який об'явив о себе: взяли его, Ивана, в полон с товарищами 15 человек. Ногайские люди 1 августа в 152 (1644) г. на селитренной варнице, от Чугуєва в 5 верстах, а он, Иван, с товарищи прислан быт на варницы для оберегания от прихода военных людей...»³⁾.

Цей документ не дає певних вказівок на те, де саме виварювалася салітра; цікаво проте зіставити з цим, що приблизно за три верстми на Півд.-Схід від Чугуєва, біля Зміївського шляху, ми ще 1906 року разом з К. Гінце зиявили, обміряли й зняли на план два невеликі майдани (рис. 16).

У наказі Білгородського воєводи Чугуївському р. 1658 читаемо:

«указано ему варить селитру в степи за Чугуевом на речке Бурлуках»⁴⁾.

Район р. Великого Бурлука як раз багатий на майдани. Тут за 7 верстов на Півн.-Захід від села Середній Бурлук є «Могила Селитренная», за 2 верстми на Південъ від села Нижній Бурлук, біля хут. Михайлівки, «Роблений Майдан», за 2 верстми на Півн.-Схід від села Малий Бурлук величезна «Могила Селитренная», очевидччи, майданом є й Могила Катречкина за 3 верстми на Північ від села Василенкова⁵⁾.

¹⁾ Р. 1640. Гаврило Бокін дістав нагороду за те, що збудував місто „на Вольни Кургане“. Це місто Вольне на Ворсклі, тепер слобода Богодухівського повіту, Харківськ. губ. Арх. Мин. Юст. ст. 272, арк. 32 — 34. Е. Альбовский, Валки, украинский город. Московск. Государства. Труды Харьк. Ком. по уст. XIII Арх. Съезд в Екатеринополі, ст. 42.

²⁾ Акти Московского государства, т. II. Сбп. 1894, ст. 106.

³⁾ Філарет. Историко-статистическое описание Харьковской епархии. Отд. 4. Х. 1857, ст. 54, прим. 36.

⁴⁾ Д. И. Багалей. Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства, т. II. Харьков, 1890, ст. 79.

⁵⁾ Военно-топографич. карта, ряд. XXIII, арк. 15.

Вельми цікаві такі документальні вказівки:

У виписові з книг про межування на землі Харківського полку р. 1716 межа між землями Вільшани і Богодухова проходить через низку могил. Тут межа володінь Вільшанського і Богодухівського міст іде між іншим «через Торской шлях и через Сухой Мерчик на высокий курган.. а от того кургана и от столба едучи прямо на разртый третий селитраной курган, селитряные же два кургана оставя в левой стороне».

Рис. 16. План двох майданів біля м. Чугуєва, Харківської окр.

«От Богодуховских земель поворотя направо вниз долиною, которая тянется из под осиновых колков до устья той долины, где впада в Сухой Мерчик четыре тысячи шестьсот сажен, а от устья той долины налево через бугор и через речку Мерчик, где написан был столб дубовый.. близ малого курганца тысяча двести сажен, который выше устья, где сошлись Мокрый и Сухой Мерчик».

Далі межа Мурафи й Перекопця «начен выше устья, где сошлись Мокрый и Сухой Мерчик, от первого курганца прямо на долину против двух малых курганцев, которые на праве той долины. Тою долину вверх до первой вершины и через долину первую вершину на право, оставя долину влево, прямо на Селитраной курган, тысяча девятьсот сажен. А от того кургана на долину двухвершинную тысяча четыреста сажен, которая тянется в Мандрычну долину... Через Мандрычну долину переехав... и вверх той долиной к семи курганам тысяча двести сажен, из первых Селитраной курган, оставя вправе шесть курганов, а от того кургана прямо к валу тысяча четыреста сажен»¹⁾.

Оtteжкучи за наведеною межею на трьохверстовій військово-топографічній малі (ряд ХХІІІ, аркуш 14), бачимо, що вона сходиться з межею між повітами Богодухівським і Балківським, йдучи місцевостями, на майдані велими багатими. Що-до Салітрової могили за тисячу чотириста сажнів від долини з двома верхів'ями, яка тягнеться в бік Мандричної.

¹⁾ В. В. Гуров. Сборник судебных решений, относящихся к вопросу о старозаво-мочном землевладении в местности бывшей Слободской Украины. X. 1884, ст. 574—5.

річкої балки, то ми можемо з певністю сказати, що мова йде за один з великих майданів, який р. 1920 обслідували ми разом з О. Потаповим, на Півд.-Заході від с. Олександровки, Валківського повіту (рис. 3—7), на межі між повітами і як раз на такій віддалі від двохверхової балки Глибокої, що верхів'ям підходить до балки Мандричної. На трьохверстовій мапі усю групу майданів названо «древними укреплениями», а на плані, який р. 1920 знято й який додається до цього, згадану салітрову могилу, а усієї групи найбільшу, зазначено номером п'ятим (рис. 2).

Менш докладні вказівки на «вареної курган» біля Хотмизького шляху, поблизу від «Градской Золочевской межи»¹⁾.

У випискові з книг про межування 1681 р. на землі Лебединських Черкас, межа Лебединського повіту, між іншим, проходить «по Ташевской грани (Груни) на Попов боярак и вверх по Попову бояраку к Селитряным курганам, что против Романкова леска»²⁾.

Бєсть ще ціла низка аналогічних даних, які після перевірки на місці, безперечно, також ствердять тотожність майданів із розрітими, вареною й салітровими могилами книг про межування.

Так, в тій самій книзі про межування Харківського полку сказано: «А с верховъя речки Грайворона прямо степью через дорогу, что ездят из Сенного в Белгород на вареной селитряной курган не малой четыре тысячи четыреста сажень, а тот курган подле той дороги и подле дороги, что ездят из Грайворона в Ольшанско по левой стороне»³⁾.

На допливі річки Лищі «Лозовой колодезь», од верхів'я якого межа єде «на красной селитряной курган прямо по гребню тысяча шестьсот сажен до красного селитряного кургана, который стоит близ большой Харьковской дороги в пятидесяти саженях, едучи в Белгород, в правой стороне, а от того селитряного кургана повернуть на право вкруге по Харьковской дороге, едучи к Белому городу, тысяча две ста шестьдесят сажень до кургана, что слынет долгая могила...»⁴⁾.

У позвах мешканців м. Лебедин за землі 1681 року згадуються «селиторные вареные курганы» коло Азака, при Гадицькій дорозі⁵⁾.

У цьому районі тепер також відомі майдани⁶⁾.

Прямі вказівки на походження майданів дають також назви деяких із них. Так вище вже згадано, що за 2½ верстах на Півн.-Схід від с. Малий Бурдук на військово-топографічній карті зазначено «Могилу Селитрянную», зірчастої форми, безперечно, великий майдан. На віддалі

¹⁾ Ibid., 573.

²⁾ Ibid., 538, 539.

³⁾ Ibid., 571.

⁴⁾ Ibid., 576.

⁵⁾ Д. И. Багалей. Материалы для истории колонии и быта степной окраины Московского государства, т. I. X. 1886, ст. 109.

⁶⁾ Д. И. Багалей. Объяснительный текст к археологической карте Харьков. губ. Труды XII Археол. Съезда, т. I. М. 1905, ст. 74, № 31.

23 верстов на Півн.-Схід від неї та за 6 верстов на Півд.-Схід від с. Гнилиці, Вовчанського повіту, є друга «Селитряна могила»¹⁾). Від 1693 р. маємо згадку за неї під наазвою Селитряного кургана. Філарет²⁾ підає, що він складений із куп гною для здобування салітри. За його часів цей спосіб здобування салітри переважав, але салітрові бурти за описами тогочасними й за даними сучасними, як зазначено вище, мали зовсім інший вигляд—довгих низьких валів. Правдоподібніше, що тут ми маємо також звичайний майдан. Біля сл. Печеніги, Вовчанського повіту, також є Салітрова Могила.

Ось такі дані писаних джерел на користь салітрової теорії.

XII.

Етимологічне розуміння слова майдан до цього часу мало з'ясовувало його первісне значення.

Звичайно це слово виводять від північно-туркського майдан—рівнина (бойовище) й османського майдан (мегдан)—чисте місце бойовище, біговисько (ристалище), обидва з перської мови³⁾.

В. В. Радлов зазначає дуже близьке значення слова майдан=майдан для низки тюркських говірок (османської, кримської, турменської, хивинської, сартської), куди це слово перейшло з перської мови—рівнина, площа, гіподром (біговище)⁴⁾.

У слов'янських мовах поруч із цим значенням зустрічаємо цілком відмінне.

Так, у болгарській мові майдан, мегдан—чисте місце, площа; у сербській майдан, майдан—площа, місце поєдинку й, одночасно,—рудня; у польській—чисте місце, бойовище, місце для забудови й, поруч з цим,—поташня⁵⁾; у живій великоруській мові «площадь, место, пошире; возвышенная прогалинка и стоявший на ней лесной завод: смолокурня, лягтияня, поташня, смолевой, селитряной майдан, завод работающий на воле». Одночасно «Майданный курган, майданная могила, — разрытый, раскопанный сверху, с котловиною»⁶⁾.

Цього другого значення слова наведені етимологічні міркування з'ясовують.

Проте в перській таки мові є слово мадана—заклад для зро-

¹⁾ Воєнно-топографич. карта. ХХІІІ, 15.

²⁾ Историко-статистич. описание Харьковск. епархии, т. 4, ст. 308.

³⁾ E. Berneker. Slawisches etymologisches Wörterbuch. Heidelberg. Lief. II, в. 6 А. Преображенский. Этимологический словарь русского языка, в. 7. М. 1913, ст. 503

⁴⁾ В. В. Радлов. Опыт словаря тюркских наречий, т. IV. СПБ. 1911, ст. 2069.

⁵⁾ E. Berneker. Ibid.

⁶⁾ В. Даляр. Толковый словарь живого великорусского языка. Изд. 3. СПБ. 1904. т. II, ст. 753—4.

бутку мінеральних речовин¹⁾). Йому відповідає майдан — в османській і джататайській говірках, з арабської — рудня, копальня²⁾.

Здається найправдоподібнішим, що в слов'янських мовах сталася контамінація — сполучення в одному слові майдан і двох близьких вимов, але відмінних значенням турецьких слів — майдан і мадан.

В українській мові цілком так само знаходимо обидва значення для слова майдан: з одного боку — площа, базар, з другого — завод для хемічного виробництва, зокрема, місце для виварювання салітри. Це останнє значення слова, як нам здається, досить легко наблизити до вітального перського мадана й безпосередньо тюркського мадан, бо й самого вміння варити салітру козаки, певне, навчилися на Сході, де й по цей день досить поширене виварювання салітри з різноманітних руїн, решток заляднених пунктів і т. і.

Цікаво зазначити, що один з майданів Харківщини за 1 версту на Південь від д. Ганнопіль та за 2 версти на Північ від Софіївки, Вовчанського повіту, на малі звуться Могила Мадан³⁾.

У значенні хемічного заводу слово майдан вживается на Україні давно. У наведеному вище листі І. Мазепи 1701 р. двічі згадані «селитренные майданы».

Поруч із цим його прикладали й до інших відповідних місць виробництва. У грамоті козакам Ізюмського Слобідського полку 1704 року тричі згадується «солеварные майданы» на річці Жеребці⁴⁾.

Гюльденштедт⁵⁾ (1774 р.) зазначає, що місто Тор (сучасний Слов'янськ) розташоване між п'ятьма солоними озерами, в тому складі Старо-Майданним (Вейсовим). Нема сумніву, що назва ця звязана з солеварнями.

Старі дослідники, починаючи з Фундуклія й Подберезького⁶⁾, зазначають, що українська людність вважає майдани за місця колишнього виварювання салітри.

Нарешті, в сучасній українській мові на Слобожанщині слово майдан прикладають до описаних вище земляних споруд цілком нарівні з назвами: «розкопана могила», «розріта могила», при тому в величезній більшості випадків «розкопані й розріті могили» в дійсності показуються майданами. А назва двох майданів «Селитренними» свідчить про зацілду що-до цього пам'яті.

Усіх наведених міркувань, здається нам, досить, щоб уважати, що майдани, як такі, до галузі передісторичної археології не належать, а їх треба вивчати й розглядати нарівні з могилами, в залежності від тих останків поховань, які в них заціліли.

¹⁾ А. В. Комаров. Записки Русск. Археол. Общества, т. XII. СПБ. 1901. ст. 382.

²⁾ Радлов., I. с. 2048.

³⁾ Военно-топогр. карта, ряд. ХХII, арк. 15.

⁴⁾ Гуров. I. с. 512 — 13.

⁵⁾ Гюльденштедт, I. с.

⁶⁾ I. с., 259.

LES MAÏDANS DE L'ANCIEN GOUVERNEMENT DE KHARKIV
ET LE PROBLÈME DU LEUR ORIGINE.

A. FEDOROVSKY.

Les „maïdans“ sont des constructions en terre qui se composent d'un rempart circulaire qui a un renforcement en guise d'entonnoir au milieu et une ou deux sorties ou „portes“. En face de ces portes se trouvent des petits remparts longs et bas — „voussy“ (moustaches). Tout l'édifice rappelle une araignée ou un crabe.

Les maïdans sont très répandus dans l'ancien gouvernement de Kharkiv. Les explorateurs connaissent plus de deux cent maïdans dans cette région, mais il est facile de supposer qu'il y en a infiniment plus. Dans la partie Est et Sud de cette région, c'est à dire dans la région des steppes, il paraît qu'il y en a encore bien plus. On dirait que la quantité de maïdans correspond au nombre de tombes, surtout de grandes tombes. Parfois les maïdans se rencontrent par groupes, mais alors pas isolés mais entremêlés de tombes.

La dimension, le plan et les détails des maïdans sont très différents. La grandeur du cercle, la profondeur de l'entonnoir, sa forme, sa direction et le nombre des portes, la quantité, la direction et la forme des petits remparts — tout ceci est très varié.

L'espace où ces maïdans sont le plus répandus embrasse la majeure partie de l'Ukraine: la Podolie, la région de Kyiv, la partie du Nord de la région de Kherson, la région de Poltava, de Tchernihiv, de Kharkiv, d'Ekaterynoslav, de Voronige, la partie Nord de la région du Don. On trouve une quantité restreinte de maïdans en Volhynie. En général leur existence est étroitement liée à la steppe ukrainienne et ne va pas jusqu'à la ligne des forêts.

Les anciens explorateurs expliquaient différemment l'existence de ces maïdans. Fondoukléï pensait que c'était les places où les scythes-cannibales tuaient leurs victimes pour les dévorer. Sreznevsky les tient pour endroits où se passaient les cérémonies religieuses, Boubliev les considère comme étant des forteresses, Podberezky — comme lieux sacrés et comme centres de groupement de scythes, d'autres les considéraient comme emplacements d'anciennes villes, forteresses, refuges pour le bétail etc. Laskoronsky rapproche les maïdans avec les remparts en serpent („zmilvi valy“) et les regarde comme étant des constructions défensives pour un peuple. L'opinion de Danylevych est que ce sont des restes de campements de peuples nomades et qu'ils servaient de refuge au bétail pendant le temps des chasse-neige. Melnyk-Antonovych les met en rapport avec les anciennes bourgades. Bobrinsky compte que c'était l'endroit où dans la période de squelettes repliés ou brûlait à demi les cadavres avant de les enterrer.

Pendant les fouilles de maïdans on a extrait des restes de différentes

civilisations et époques: des squelettes accroupis et coloriés de types variés, de l'époque scythique, de l'époque de nomades, etc.

Après des fouilles soignées d'un maïdan Gorodtsov a émis l'opinion que les petits remparts ont été formés plus tard et que pour les ériger on s'était sûrement servi de la terre retirée de la partie du milieu du maïdan. Gorodtsov considère que ces places sont d'anciennes tombes, fouillées par des chercheurs de trésors, qui rejetaient la terre de côté avec un appareil spécial nommé „volotchnia“ ou „volokouche“.

L'auteur proteste contre ce point de vue car les tombes ouvertes par les chercheurs de trésors ont une toute autre apparence, d'autant plus que les maïdans de ce genre sont le plus répandus surtout dans les endroits où les „volotchnia“ n'étaient pas du tout connus.

Padalka, et d'une façon encore plus positive, Spitzyn, ont émis la théorie de l'utilisation de ces maïdans pour la fabrication du salpêtre. L'auteur se range à cette opinion et donne toute une série de preuves à l'appui.

Le fait que l'on découvre souvent dans le rempart circulaire, dans l'entonnoir des maïdans des sépultures détruites par les chercheurs de trésors démontre que les fouilleurs n'étaient nullement intéressés par ce qui se trouvait sous la terre, c'est à dire qu'ils ne cherchaient pas du tout de trésors. La variété des sépultures découvertes nous démontre que les maïdans étaient souvent transformés de tombes anciennes sans considération de l'époque de ces tombes.

La découverte d'objets ancien de différentes époques nous montre que la terre des petits remparts supplémentaires est rejetée des entonnoirs de ces maïdans.

La forme des maïdans est infiniment variée ce qui contredit la théorie de leur provenance religieuse. Cette forme a pourtant des traits communs: par ex. ces traits sont le plus souvent ainsi: une forme circulaire des maïdans et l'arquement des petits remparts, ayant le plus souvent une place avec un renforcement dans le milieu.

La forme circulaire avec un petit tertre au milieu s'explique par la technique spéciale de leur construction: les piocheurs, en creusant la terre se mouvaient en cercle rejetant la terre de côté, au milieu il restait donc un petit monticule (grav. 9). Un autre trait constant de la construction de ces maïdans c'est un emplacement se trouvant en face de la porte et un creux au milieu de cette plateforme. Ici bien souvent on a trouvé des couches de terre brûlée et dans la région de Krementchouk même deux fours, des couches de charbon, des morceaux de pierreponce. Au fond de l'entonnoir on a trouvé des morceaux de briques, de fonte, de verre et même des monnaies du XVI—XVII siècle.

Dans la région de Kharkiv on a découvert dernièrement toute une série de preuves de cette espèce notamment dans les renflements qui se trouvaient sur les emplacements devant les portes des maïdans; des

monceaux de terre glaise brûlée, du charbon de bois, des déchets de minéral brûlé, une masse blanche en poudre qui ressemble fort à de la cendre, et même dans un endroit des tessons d'une poterie grossière du XVII—XVIII siècle, et des pierres à fusil.

Dans le district de Krementchouk les chercheurs de trésors ont creusé un trou devant la porte d'un maïdan; on y a trouvé un mur en terre glaise brûlée, une masse blanche en poudre, du charbon de bois, des tas de terre glaise cuite. Tout ceci peut être considéré comme les restes de la fabrication du salpêtre car sur cette place on a trouvé une chaudière dans laquelle on faisait évaporer l'eau pour laver la terre riche en salpêtre qui se trouvait dans les tombes.

D'après les données historiques nous savons que le XVII siècle était en Ukraine l'époque où florissait la méthode de la fabrication du salpêtre sur les vieilles tombes, sur les emplacements des anciennes villes, etc. Ce moyen de salpêtrerie a prospéré assez longtemps. Passek, en 1839 témoignait du fait que l'on extrayait le salpêtre de monticules, de tombes et d'emplacements d'anciennes bourgades dans la région de Kharkiv. La salpêtrerie étant très répandue on a usé de ce mode jusqu'à un temps assez récent.

Le fait de la fabrication du salpêtre dans la région de Kharkiv, attesté documentairement dans les archives, a été vérifié par l'auteur qui a eu la chance de voir ces données se confirmer sur place. Dans beaucoup d'endroits où d'après les archives, on fabriquait autrefois le salpêtre, nous avons trouvé des maïdans dont on a tiré les plans (grav. 10—16).

Etimologiquement le mot „maïdan“ (place) n'a pas encore été défini.

En ukrainien il a deux significations: 1.—place, surface unie, et 2.—tombe-tumulus fouillée du type déjà mentionné.

L'opinion de l'auteur est que dans ce mot se sont unis deux mots orientaux: „maïdan“ (langue du groupe turc) et „meidan“ (en osman et autres)—ce qui veut dire: plaine, champ de course—(hypodrome) en langue perse. En même temps la langue perse possède un mot „madan“ (madän) (osman-djagatal) qui veut dire—mine (fouillés) endroit où on exploite le minéral.

Dans la langue ukrainienne et dans d'autres langues slaves ces deux mots se sont unis en un, mais le mot „maïdan“ en ukrainien a plusieurs significations toutes différentes l'une de l'autre.

Un „maïdan“ de Kharkiv s'appelle „madan“. Un las près de Slaviansk où il y avaient des alines s'appelle „Staro-Maidanné“, plusieurs tumuli fouillées s'appellent „Les maïdans salpétriers“.

L'auteur en se basant sur ceci considère que les „maïdans“ n'appartiennent pas à l'archéologie préhistorique et doivent être par conséquent étudiés comme des tombes en dépendance des objets que l'on y trouve parfois.